

35. ДАКО. — Ф.308. — Оп.1 — Спр.559. // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. Электронная христианская библиотека. Диск 1.0 [Электронный ресурс]. — 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
36. История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М. : ВСЕХБ, 1989. — 624 с.
37. Сизоненко С. История Церкви «Южной» г. Запорожье. Доклад / С. Сизоненко // Особистий архів автора.
38. Сизоненко С. Краткая история 1-й церкви ЕХБ Бердянска / С. Сизоненко [Электронный ресурс] http://ecbua.info/index.php?option=com_content&task=view&lang=ru&id=496

Голощачова Е. А. Репрессии против евангельских христиан-баптистов Южной Украины в 1930-е гг. Статья посвящена исследованию проблемы репрессивной политики советской власти против баптистов в 1930-е гг. в южноукраинском регионе. На основе широкого круга источников автор определяет типичные обвинения против верующих, доказывает сфабрикованность уголовных дел, очерчивает причины репрессий, анализирует их влияние на дальнейшую деятельность общин евангельских христиан-баптистов.

Ключевые слова: баптисты, репрессии, советская власть, Южная Украина

Goloshchapova Ye. O. Repressions against evangelic Baptist Christians in the South of Ukraine in 1930-ies The article is devoted to investigation of the problem of repressive politics of Soviet state against the Baptists in the 1930-ies in Southern Ukrainian region. Based upon the wide scope of sources, the author defines the typical accusations against the faithful, proves the framed-up character of the charges, describes the reasons of repressions and analyses their influence upon the further activity on the activity of Evangelic Baptist Christians communities.

Key words: Baptists, reprisals, Soviet power, Southern Ukraine

УДК 94(477)“1920-1930”:323.39

М. О. Фролов

ОРГАНИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню ролі і місця органів держаної безпеки в захопленні більшовиками влади на Україні, радянській політичній системі, проведенні масових репресій. Автор зазначає, що система політичного контролю, представлена органами держбезпеки, була невід'ємною частиною радянської диктатури, її представники посідали провідне місце в державній та партійній еліті.

Ключові слова: органи держбезпеки, політична система, диктатура, репресії

Більшовицьке керівництво не приховувало, що воно прагне до диктатури. Про це неодноразово говорив Ленін. Про це ж свідчать статті та виступи Троцького, Зинов'єва, Камен'єва, Бухаріна, Сталіна. А головне, що починаючи з жовтня 1917 року більшовицька верхівка все робила для того, щоб ця диктатура була встановлена. Уже в грудні 1917 року згідно з декретом ленінського Раднаркому виникає Надзвичайна Комісія на чолі з Ф.Е. Дзержинським – орган більшовицької держбезпеки та „червоного” терору проти власного народу. У січні 1918 року більшовики силою перешкоджають роботі Установчих зборів, які повинні були визначити подальшу політичну та державну долю колишньої Російської імперії. Навесні 1918 року руйнується урядова коаліція більшовиків та лівих есерів. Лідера лівих есерів М. Спірідонову та її соратників більшовики кидають на багато років до в'язниці. Одночасно відбуваються репресії та переслідування представників партії кадетів, меншовиків, есерів та усіх можливих політичних опонентів більшовицької влади. Дуже швидко ворожу позицію до цієї влади декларують частина селянства та інтелігенція. Незабаром у країні палає громадянська війна. Спроба швидкої реалізації комуністичної доктрини веде до консолідації озброєної опозиції більшовикам. У цих умовах Ленін та члени ЦК РКП(б) дуже швидко відмовляються від лозунгу диктатури пролетаріату та реалізують лозунг диктатури партії. Жорстка централізація керівництва більшовицької партії формує обмежене коло партійних олігархів на чолі з Леніном а Троцьким, яке фактично здійснює політичне керівництво в РСФРР, а потім в СРСР. Політична еліта радянської Росії з перших днів свого панування намагалась встановити надзвичайний контроль над усіма верствами суспільства [1, с.91-100].

Політична система, створена більшовиками не могла існувати без примусу та терору. Ленін вважав, що започаткування та створення інституцій, за допомогою яких ліквідувався опір будь-яких опозиційних сил більшовицькій владі, здійснювався контроль та нагляд за суспільством є справою першочерговою. Формування та вдосконалення діяльності інституцій примусу та терору, напрацювання законодавчої бази, зміцнення правоохоронних органів та судової системи у тому напрямку, який був необхідний більшовицькій верхівці, продовжувався впродовж 1917-1938 рр. безперервно. Насилля влади над суспільством було головною ознакою політичної системи в СРСР [2, с.3-18].

Ми зупиняємось на історії відтворення органів держбезпеки в УСРР у 1920–1922 рр. та методах їх використання політичною елітою для опанування країною для того, щоб виділити пріоритетність створення більшовицькою елітою важелів своєї влади в Україні. Сама ж історія відтворення органів держбезпеки в УСРР у 20-ті рр. вже досліджувалась вітчизняними дослідниками. Серед сучасних робіт з цієї тематики вважаємо необхідним виділити роботу В.В. Ченцова «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр.» (Тернопіль, 2000) [3, с.73-229].

Поява та еволюція органів примусу та терору в радянській Україні відбувалась пізніше, ніж у РСФРР. Враховуючи єдине партійне керівництво для УСРР і РСФРР, необхідно підкреслити, що органи держбезпеки, міліції, прокуратура та суди, увесь масив законодавчої бази в радянській Україні започатковувались і формувались згідно з досвідом відпрацьованого у радянській Росії. Більше того, політична еліта СРСР була зацікавлена у тому, щоб органи держбезпеки (ЧК – ДПУ – НКВС) підпорядковувались безпосередньо Москві, а вся правоохоронна система працювала за аналогічним законодавством, яке існувало в РСФРР і УСРР та інших союзних республіках.

Серед партійного загалу культивувалась та поширювалась теза про те, що кожен більшовик повинен бути чекістом. Таким чином, підкреслювалась авторитетність та важливість для комуністичної держави тієї справи, якою опікувались працівники держбезпеки, міліції, суду та прокуратури. Більше того, співпраця з інституціями примусу та терору була обов'язковою для членів партії, комсомолу, державних службовців, військовослужбовців, а за великим рахунком для всього населення СРСР. Підтримувався та фінансувався контингент інформаторів, секретних працівників, добровільних помічників органів держбезпеки та міліції. Служити в ЧК – ДПУ – НКВС, у правоохоронних органах було почесно та відповідально. Працівники органів примусу та терору мали неабиякі привілеї, які в окремих питаннях перевищували привілеї партійних, радянських, профспілкових працівників та військовослужбовців.

В Україні Надзвичайна Комісія (ВУЧК) була створена 3 грудня 1918 р. З перших кроків діяльність органів держбезпеки в Україні відзначалась непересічною жорстокістю стосовно населення. Більшість працівників ВУЧК прибули до республіки з Росії та були вороже налаштовані до всього українського. Інформація про беззаконня у ВУЧК постійно надходила Леніну, Каменеву, Свердлову, Бухаріну. Незабаром вони вирішили, що діяльність органів держбезпеки в Україні дискредитує більшовицьку владу, збільшує лави її супротивників. Це відбулось 23 липня 1919 року. Відновити діяльність Надзвичайної Комісії у 1919 році в Україні не було можливості: повстанці та денікінська навала тимчасово виштовхнули більшовиків з України [4, с.9-10].

Третя спроба більшовиків захопити Україну супроводжувалась не тільки військовими, але й чекістськими операціями. Для їх проведення та відновлення в Україні діяльності Надзвичайних Комісій ЦК РКП(б) відрядив до Харкова голову ВЧК Ф.Е. Дзержинського, що свідчило про те, що цій справі Ленін та більшовицька верхівка приділяли особливу увагу. Поширення комуністичної влади в Україні було для них стратегічним питанням. Без України вони не уявляли собі комуністичної держави.

Ф.Е. Дзержинський багато і плідно працював у 1920 році в Україні з метою утвердження більшовицької влади. Окрім того, що він особисто як голова ВЧК брав участь у відродженні та становленні органів держбезпеки в УСРР, Ф.Е. Дзержинський декілька місяців був керівником тилу Південно-Західного фронту Червоної армії. Він потрапив в Україну згідно з рішенням ЦК РКП(б) від 5 квітня 1920 року. Спочатку його направили для організації загальної трудової мобілізації. Але вже 20 квітня 1920 року, коли політбюро ЦК РКП(б) прийняло додаткове рішення щодо прискорення від'їзду Ф.Е. Дзержинського в Україну, йому доручили організацію боротьби проти повстансько-партизанського руху, або мовою ВЧК «політичного бандитизму» в тилу Червоної армії, в умовах розгортання польсько-радянської війни. Саме так сформулював своє завдання в Україні Ф.Е. Дзержинський у бесіді з кореспондентом українського телеграфного агентства в Харкові 5 травня 1920 року [5, с.160]. Але у зв'язку з тим, що партійно-державний апарат УСРР був у той час дуже слабким та недосвідченим для вирішення того комплексу проблем, який на нього навалився в умовах ще не закінченої громадянської війни, Ф.Е. Дзержинський включається не тільки в роботу з відродження та зміцнення органів більшовицької держбезпеки в Україні, а й у весь комплекс партійної та державної роботи в УСРР. Він надавав значну допомогу своїм досвідом та організаторською діяльністю уряду Х.Г. Раковського та всій політичній еліті УСРР.

Упродовж травня–липня 1920 року Ф.Е. Дзержинський брав участь у всіх засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, на яких робив доповіді та повідомлення, а також виступав з практичними порадами з питань, які обговорювалися. Так, наприклад, наприкінці травня 1920 року політбюро ЦК КП(б)У у складі Х.Г. Раковського, С.В. Косіора, Г.І. Петровського, О.Я. Шумського та Я.А. Яковлева (Епштейна) заслухало доповідь Ф.Е. Дзержинського про роботу комісії ЦК КП(б)У з внутрішньої політики. Було прийнято рішення про проведення масових обшуків у спекулянтів продовольством. 3 липня 1920 року, уже після початку масових обшуків, політбюро ЦК КП(б)У погодилось з пропозицією Дзержинського про передачу хворим та пораненим червоноармійцям продуктів, вилучених у спекулянтів [6]. Він же запропонував Харківському губкому КП(б)У 21 червня 1920 року провести масові обшуки помешкань буржуазії та інших представників експлуататорських класів з метою вилучення на користь УСРР коштовностей. Що і було зроблено [7, с.186].

Під час свого перебування в Україні Ф.Е. Дзержинський одночасно виконував десятки доручень ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, вирішував сотні різноманітних питань: ліквідація вільної торгівлі в Харкові, скорочення кількості працівників центральної та місцевих працівників радянських установ УСРР, організація доставки продовольства в міста, реорганізація української міліції, переселення робітників та їх сімей у помешкання буржуазії, організація дитячого і громадського харчування, організація охорони зв'язку з Москвою, залізниця та потягів. Він надав суттєву допомогу центральному управлінню надзвичайних комісій при Раднаркомі УСРР та його керівнику В.М. Манцеву. Разом вони створювали та вдосконалювали апарат губернських ЧК. За його пропозицією для зміцнення повітових ЧК в українських губерніях з Росії було направлено 100 чекістів-керівників з великим практичним досвідом. Пізніше, саме у повітових ЧК був організований справжній терор проти українського селянства та місцевої інтелігенції (учителів, лікарів, службовців) [7, с.186-187].

Робота в Україні в 1920 році довела Ф.Е. Дзержинського до фізичного та психічного виснаження, але одне, найголовніше, завдання ЦК РКП(б) та вождів російського більшовизму він виконати не зміг: йому не вдалося захопити або знищити керівне ядро махновської повстанської армії та самого Н.І. Махна. Він із сумом повідомив про це В.І. Леніна 26 червня 1920 року в листі, опублікованому російським дослідником Л.М. Млечиним [8, с.35-36].

Місія Ф.Е. Дзержинського в травні–липні 1920 року в Україні була досить показовою для розуміння того, які саме важелі влади та панування над населенням намагалась захопити в першу чергу більшовицька еліта на українських землях. Окрім цілеспрямованої боротьби проти повстансько-селянських загонів і партизанських з'єднань на чолі з непокірними отаманами та проти вояків УНР на чолі з С. Петлюрою, органи держбезпеки більшовиків навесні 1920 року повели масове переслідування і терор проти членів усіх політичних партій, яких вважали своїми політичними опонентами в Україні. Ф.Е. Дзержинський вимагав від українських чекістів конкретної та активної роботи проти меншовиків, лівих і правих есерів, українських національних партій нелівого спрямування. Влітку 1920 року, а особливо восени того ж року, органи ВУЧК звертали увагу і на тих УКП-боротьбистів та УПЛСР-борьбистів, які не побажали після самоліквідації своїх колишніх політичних партій переходити до КП(б)У або відмовитись від своїх переконань. Новостворена Українська Комуністична партія (УКП), до складу якої увійшло багато колишніх боротьбистів, колишніх членів УСДРП та КП(б)У, які розійшлись зі своїм партійним керівництвом у поглядах і діях, одразу ж опинилась під контролем ВУЧК. З метою боротьби з різноманітними політичними партіями в Україні, за порадою Ф.Е. Дзержинського, уже в 1920 році у ВУЧК був створений відповідний підрозділ.

За весь 1920 рік, за офіційною інформацією ВУЧК, органами держбезпеки в Україні було затримано з різних причин 44750 осіб. Із них 3879 осіб було страчено, а ще 21 особа померла після арешту [9, с.38]. Але сучасні вітчизняні дослідники вважають, що в 1919–1922 рр. від терору та переслідування органів ВУЧК загинуло 400–500 тисяч осіб на теренах українських губерній. 1920 рік був найжорстокішим [10, с.12].

Із самого початку формування органів держбезпеки в радянській Росії, а потім і в Україні, вони діяли та вдосконалювались у своєму розвитку як могутнє знаряддя захисту й панування більшовицької еліти над величезними масами населення, які знаходились у революційному збудженні. Вони стали тим владним важелем, який дозволяв в умовах громадянської війни та відразу після її завершення знищувати опір політичних супротивників більшовиків і вирішувати особисту долю, навіть питання життя та смерті, самих носіїв цього опору. Відсутність необхідного та дієвого законодавства, що б регулювало, регламентувало та контролювало діяльність органів держбезпеки РРФСР та УСРР, робила їх безжалісною та самостійною силою партійних комітетів різного рівня. Оцінка відповідного партійного комітету діяльності органу ЧК була найголовнішою формою контролю за його діяльністю у 20-ті рр. Тому ВУЧК та органи ЧК в українських губерніях стали важливим знаряддям зміцнення більшовицької влади. У 30-ті рр. був період, коли органи держбезпеки стояли над партійними комітетами (1937–1938 рр.).

Про чисельність органів держбезпеки (ЧК та інші підрозділи), які діяли в Україні в 1920–1922 рр., окрім потужної контррозвідки особливих відділів Червоної армії, яка теж жорстоко карала та переслідувала всіх ворогів більшовизму на території формально незалежної УСРР, свідчить порівняння двох таких цифр: до революції 1917 року в усій колишній Російській імперії від Тихого океану до Балтики було 894 жандармські офіцери, 38 чиновників-адміністраторів та 14451 особа рядового складу, тоді як на 1 січня 1922 року у ВУЧК, яка діяла тільки на території України, було 21970 осіб гласних співробітників та не менш таємних співробітників, які отримували гроші від чекістів за свою інформацію про ворогів більшовицької влади. Із 21970 штатних працівників ЧК на 1 січня 1922 року 7812 осіб були членами КП(б)У; усі керівники різних підрозділів ВУЧК у цей час вже обов'язково були членами більшовицької партії [4, с.16].

Ці цифри можна порівняти з тими, які характеризували ВУЧК навесні 1920 року, тобто до приїзду в Україну Ф.Е. Дзержинського. Тоді, наприклад, у столичній Харківській ЧК було всього 6 розвідників, 40 інформаторів і одна конспіративна квартира. Після евакуації в Харків київських чекістів, після захоплення Києва поляками, кількість розвідників-чекістів у міському відділі зросла до 80 осіб, а інформаторів – до 200. А вже на 1 січня 1921 року тільки у центральному апараті ВУЧК було 622 працівники і 267 осіб допоміжного складу. Якщо навесні 1920 року не існувало губернських та повітових підрозділів ЧК, то на 1 січня 1921 року в місцевих підрозділах ЧК було вже 5334 оперативні працівники. Як ми бачимо, за період з 1 січня до 31 грудня 1921 року кількість штатних працівників ЧК зросла майже в 4 рази. І це в умовах, коли державний бюджет УСРР був катастрофічно малим. Але уряд Х.Г. Раковського фінансував ВУЧК у пільговому режимі, тобто, у першу чергу, навіть тоді, коли в умовах переходу до нової економічної політики були зменшені витрати на всі потреби республіканських установ, які фінансувались з державного бюджету [10, с.23].

Формальна незалежність радянської України у 1918–1922 рр. не заважала українським чекістам виконувати всі вказівки свого московського керівного центру, більше того вони зобов'язані були це робити. До цього їх спонукали як відомча підлеглисть, так і партійна дисципліна.

Однією із найбільш відомих спільних акцій російських і українських чекістів початку 1920-х рр. було примусове вислання за кордон інтелектуальних авторитетів громадської думки Росії та України. Сформульоване Леніним і політбюро ЦК РКП(б) партійне завдання українські чекісти виконувати з не меншим завзяттям, ніж їх колеги у радянській Росії [11, с.784].

Конкретизуючи ленінські вказівки, політбюро ЦК КП(б)У 29 червня 1922 року затвердило рішення про вислання „контрреволюційної професури „за межі Федерації” [12, с.451]. Органами держбезпеки України (ДПУ) був складений перелік з 77 представників інтелігенції, що підлягали висланню. На тих, хто вислався, складалися спеціальні характеристики, які окрім ДПУ затверджувались ЦК і губкомами КП(б)У, Народним

комісаріатом освіти та спеціальною комісією політбюро ЦК КП(б)У. До переліку тих, кого примусово висилали за межі комуністичної держави потрапили найавторитетніші київські, харківські, полтавські та катеринославські професори і викладачі вищих навчальних закладів, літератори та публіцисти, діячі громадських об'єднань. Перед висланням їх усіх заарештували, а потім разом із своїми колегами із Москви та Петрограду вивезли пароплавом за кордон у Європу. Окремі репресовані замість Європи опинились у Сибіру та на Далекому Сході [13, с.93-94].

Надзвичайні комісії, як структура держбезпеки у комуністичній державі проіснувала до 1922 року. Після цього низкою партійних і державних рішень вона була трансформована у Державне політичне управління, а після утворення СРСР у Об'єднане державне політичне управління, формально підпорядковане Наркомату внутрішніх справ СРСР. Відповідно в Україні республіканське ДПУ було підпорядковане Наркомату внутрішніх справ УСРР [11, с.11-22]. Про формалізм цього підпорядкування свідчила та обставина, що керівник ДПУ УСРР одночасно був і наркомом внутрішніх справ. В.А. Балицький, який обіймав ці дві посади з березня 1924 року, взагалі намагався уникнути будь-якого контролю з боку ВУЦВК та Раднаркому, а орієнтуватись на вказівки лише партійних інстанцій. Так само діяли і його підлеглі на місцях, хоча формально структури ДПУ у губерніях були лише відділами губвиконкомів [14, с.49].

Реформування органів держбезпеки у 1922 році мало за мету переведення їх зі статусу надзвичайних органів із необмеженими правами та функціями, що приводило до свавілля та масових зловживань владою, у стан державної інституції із законодавчо визначеними правами, обов'язками, функціями, підпорядкованістю. Окрім партійного контролю за ДПУ та його діяльністю встановлювався постійний нагляд з боку прокуратури та формально з боку ВУЦВК і Раднаркому. Органи держбезпеки були позбавлені права розглядати справи про спекуляцію, посадові зловживання, хабарництво, кримінальні справи, включаючи вбивства. Щодо так званих контрреволюційних або політичних злочинів, то ДПУ мало право вести оперативні дії, проводити обшуки, арешти підозрюваних. Але через два тижні після затримання арештованому треба було обов'язково винести обвинувачення або звільнити його. Під арештом чекісти не мали права тримати людину без офіційного звинувачення, навіть за наявності дозволу президії ВУЦВК, більше двох місяців. Наркомат юстиції УСРР, відроджена прокуратура повинні були здійснювати нагляд за законністю процесуальних дій ДПУ [15, с.24-32].

Органи держбезпеки в СРСР, включаючи і УСРР, проіснували у структурному та змістовному форматі ДПУ-ОДПУ з 1922 до 1934 рр., після чого були інтегровані у структуру НКВС СРСР і відповідно УСРР. Окрім виконання чисельних завдань контролю та примусу стосовно практично всіх верств суспільства в середині країни, розвідувальні та спеціальні структури ДПУ-ОДПУ були вагомим знаряддям політичної еліти СРСР і УСРР у вирішенні зовнішньополітичних завдань комуністичної влади. Відомий радянський розвідник Павло Судоплатов писав у своїх спогадах: „ДПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва” [16, с.14].

Не можна не підкреслити й ту обставину, що розвідувальні та спеціальні групи ДПУ організували за кордоном СРСР політичні вбивства, цілеспрямовано працювали проти російської та української еміграції, брали активну участь у підготовці та реалізації намірів більшовицьких вождів щодо світової революції [17].

Трансформація органів держбезпеки із надзвичайних у регламентовану законодавством державну структуру після 1922 року не вплинуло на роль і місце ДПУ-ОДПУ у політичній системі. Чекістська організація продовжувала залишатись важливою складовою цієї системи у комуністичній державі. Компартіно-радянська влада не намагалась навіть відмовитись ні від насилля і терору, ні від тотального контролю за усіма верствами суспільства. Тому роль ДПУ-ОДПУ у політичній системі тільки зростала. Про це свідчить хоча б той факт, що 29 листопада 1927 р. пленум ЦК КП(б)У обрав кандидатом у члени політбюро ЦК голову ДПУ республіки В.А. Балицького [18, с.377]. 15 червня 1930 р. Балицький стає вже членом політбюро ЦК КП(б)У і перебуває у складі вищого політичного органу республіки до свого звільнення з посади керівника держбезпеки УСРР у травні 1937 року [18, с.378-380]. Підвищення політичного статусу В.А. Балицького у владній ієрархії було не випадковим. Якщо під час громадянської війни Ленін, ЦК партії більшовиків та їх ставленики в Україні більше були зацікавлені у підтримці військових керівників Червоної армії, то після завершення громадянської війни компартійно-радянська еліта всебічно зміцнювала саме органи примусу та насилля, а головне ДПУ – ОДПУ – НКВС. Загострення боротьби за владу під час хвороби Леніна та після його смерті навпаки викликала підозру у середовищі ворогуючих політичних угруповань щодо потенційних „червоних” Бонопартів (Будьоний, Фрунзе, Тухачевський, Котовський, Уборевич тощо). І Сталін, і Троцький намагались досягти підтримки своїх прихильників серед керівного складу чекістів України, як важливої складової у боротьбі за владу [4, с.27].

Керівництво ДПУ-ОДПУ як у Москві, так і у союзних республіках упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. постійно та послідовно продовжувало боротьбу за розширення своїх повноважень та підвищення рівня безконтрольності стосовно радянських і державних органів, прокуратури та місцевих партійних комітетів.

В.А. Балицький зламав практику регулярних звітів ДПУ перед вищими органами державної влади та місцевими радами. Він домігся також того, щоб плани роботи ДПУ не затверджувалися ВУЦВК або Раднаркомом УСРР. У червні 1926 р. ВУЦВК УСРР ухвалив постанову „Про уточнення функцій органів Державного політичного управління”. Реалізація цієї постанови означала вагоме розширення прав ДПУ стосовно визначеного статусу ДПУ у 1922 році. Поступово всі питання, пов'язані з діяльністю ДПУ, почали вирішуватись лише на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У [19, с.92-93].

Органи держбезпеки УСРР, як і усі органи насилля та примусу у республіці, у 1920-х – 1930-х рр. вирішували різні завдання.

У 1920-х рр. це, у першу чергу, було подавлення та знищення на політичній арені республіки політичних партій, які складали альтернативу більшовицькій монополії на владу; розгром та компрометації Н.І. Махна, повстанського руху, озброєного опору селянства; викорінення українського націоналізму та репресування носіїв націоналістичних і патріотичних поглядів, включаючи членів колишніх націонал-комуністичних партій (УКП, УКП-боротьбистів, УПЛСР-борьбистів); встановлення контролю за інтелігенцією, компрометація та репресування її моральних авторитетів (процес „Спілки визволення України” та інші). У 1920-х рр. органи ДПУ приділяли велику увагу створенню розгалуженої мережі своїх секретних інформаторів, збільшення кількості своїх штатних працівників, відповідності структури органів держбезпеки адміністративно-територіальному устрою радянської України, що постійно змінювався [20, с.16-25; 21, с.100-111].

Серед всього різноманіття завдань щодо зміцнення позицій компартійно-радянської влади в Україні в 1920-х рр. ми не випадково виділяємо роль органів держбезпеки у придушенні повстанського руху та роззброєння селянства. Після розгрому повстанської армії Н.Ф. Махна і переходу ним особисто, разом із невеликим загonom, у серпні 1921 року румунського кордону, боротьба зі зброєю в руках селянських ватажків проти комуністичної влади не припинилась. Вона продовжувалась до березня 1926 року [19, с.49].

Про те, що боротьба компартійно-радянської влади в Україні проти повстанського руху та селян, які його підтримували, була довготривалою та складною свідчать неодноразові заслуховування керівників ДПУ на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У в 1921-1925 рр. Так, 30 жовтня 1922 року політбюро заслухало керівника держбезпеки республіки В.М. Манцева з приводу нападів повстанців та „кримінальних” елементів на потяги. Було вирішено посилити репресії через суди та трибунали, поліпшити роботу з селянською молоддю та „звернути увагу ЦК РКП на необхідність виділення надзвичайних коштів для ДПУ в Україні, у зв’язку з посиленням бандитизму та діяльності антирадянських партій” [22]. Напружена ситуація в Україні з політичним „бандитизмом” та кримінальними озброєними угрупованнями підштовхнула керівництво ДПУ до пропозицій щодо підпорядкування органам держбезпеки міліції та карного розшуку. Але цю ідею Дзержинського та Балицького не підтримало партійне керівництво у Москві та Харкові [14, с.48-49].

Треба підкреслити, що реорганізація надзвичайних комісій у структуру ДПУ певним чином вплинула на чисельність працівників держбезпеки. Вона зменшилась в Україні з 34,0 тисяч до 18,0 тисяч працівників ДПУ (разом із секретними працівниками). Але держбезпека залишалась могутньою репресивно-каральною організацією, яка намагалась контролювати всі процеси в суспільстві. Центральний апарат ДПУ республіки складався із 1250 працівників у 1923 році, якому були підпорядковані губернські відділи ДПУ. Чисельність губернських відділів коливалась від 117 до 197 працівників. У районах, де діяли повстанські та кримінальні формування, було залишено 15 повітових відділень ДПУ. В інших повітах діяли уповноважені ДПУ. Їх штати змінювались від 10 до 43 осіб. ДПУ зберегло за собою частину судових функцій. Окрім цього в Україні дислокувались понад 40,0 тисяч військ ДПУ, які підпорядковувались безпосередньо керівництву ДПУ республіки. Упродовж 1920-х рр. кількість чекістських підрозділів та їх особовий склад тільки збільшувались [13].

Окремо треба розглянути позицію та роль керівників і працівників ДПУ у подіях, пов’язаних з внутрішньополітичною боротьбою в СРСР і в Україні у 1920-х рр. Це питання важливе у контексті визначення місця органів держбезпеки у політичній системі СРСР і УСРР.

Відомо, що Ф.Е. Дзержинський у 1920-1921 рр. підтримав Л.Д. Троцького під час дискусії про профспілки [23, с.282]. Ця підтримка не була випадковою: Дзержинському та чекістському загалу імпонував радикалізм та «лівизна» поглядів Троцького на практику побудови комуністичної держави і суспільства. Тому на початок відкритої боротьби за владу у верхівці РКП(б) у 1923 році Троцький мав багато симпатиків і прихильників серед керівників та рядових працівників ДПУ. Не виключенням було і ДПУ в Україні. Це визнавав самокритично керівник українських чекістів В.А. Балицький [19, с.65].

Сталін, Зинов’єв і Каменев у боротьбі проти Троцького постійно тримали у полі зору Дзержинського та могутню структуру ОДПУ. Для «трійки» симпатії Дзержинського до Троцького не були несподіванкою. У своєму виступі на розширеному засіданні військової ради при наркомі оборони 2 червня 1937 р. Сталін так згадував ті часи: «Дзержинський голосував за Троцького, не тільки голосував, а відкрито Троцького підтримував проти Леніна. Ви це знаєте? Це був дуже активний троцькіст і все ГПУ він хотів підняти на захист Троцького. Це йому не вдалося» [23, с.282-283].

Ф.Е. Дзержинський, очолюючи таку важливу структуру у політичній системі радянської Росії, а потім і СРСР, як ЧК-ГПУ, не входив до складу політбюро ЦК РКП(б), тому його можливості щодо участі у боротьбі за владу в РКП(б) були досить обмежені. Окрім того, Дзержинський був дисциплінованим комуністом, який сумлінно виконував будь-які рішення ЦК РКП(б). у 1924-1925 рр., як свідчив у своїх спогадах А.І. Мікоян, Дзержинський уже був негативно налаштований стосовно Троцького, хоча серед керівного складу і рядових чекістів було досить багато прихильників опозиційного голови Реввійськради [24, с.264-271].

Серед керівництва ДПУ УСРР у 1923-1924 рр. мали місце серйозні коливання та дискусії щодо виступів Троцького проти «трійки». Коливання керівництва ДПУ УСРР поширювалось дуже швидко на рядових чекістів. Ця обставина дуже турбувала керівництво ЦК КП(б)У, яке вже 22 жовтня 1923 року рішуче виступило проти Троцького та його прихильників [25]. Цікаво, що одним із небагатьох у керівництві ЦК КП(б)У, хто підтримав Троцького був нарком внутрішніх справ І.Г. Ніколаєнко, який формально керував і контролював ДПУ УСРР [25].

Опозиціонерів у центральному апараті ДПУ республіки очолював начальник секретно-оперативної частини Яків Абрамович Лівшиць. Він фактично захопив контроль у партійній організації центрального апарату ДПУ УСРР, що була прикладом для всіх партійних осередків чекістів. Тому підтримка нею платформи Троцького набула негативного для політбюро ЦК КП(б)У розголошення не тільки в Україні, але й у Москві. Пізніше керівник ДПУ УСРР В.А. Балицький, який одним із перших у політичній еліті УСРР переорієнтувався на Сталіна, згадував: «Особисто довелось в Харкові зустрітися з Лівшищем як з опозиціонером. У нього були досить міцні зв'язки, і з часом становище було таке, що осередки деінде розколювалися, незважаючи на те, що я очолював тоді ДПУ. Довелось навіть деякий час бути в меншості. Тільки згодом нам вдалося трохи цю публіку заспокоїти, розігнати і розпустити» [4, с.27].

14 лютого 1924 р. Я.А. Лівшиць був відкликаний до Москви і незабаром переведений з органів держбезпеки на господарську роботу. З метою зміцнення керівництва ДПУ постановою Раднаркому УСРР від 24 травня 1924 р. заступником голови ДПУ республіки був призначений К.М. Карлсон (до того він очолював Донецький губернський відділ ДПУ), який за сумісництвом очолив і секретно-оперативну частину. Тоді ж В.М. Горожанин очолив секретний відділ ДПУ УСРР замість Н.М. Райського-Лехтмана [26, с.366-367].

Призначення В.М. Горожанина на високу, ключову посаду в центральному апараті ДПУ УСРР мало свою досить показову для тих часів історію. Маловідомо, що партійний осередок Київського губернського відділу ДПУ теж спочатку більшістю голосів проголосував за платформу Троцького після виступу на їхніх зборах троцькіста та секретаря одного з райкомів партії Києва М.В. Голубенка. Серед київських чекістів, які підтримали виступ Троцького були: заступник начальника губернського відділу ДПУ В.М. Горожанин, керівники підрозділів Я.Г. Камінський, М.Ф. Воронов, М.С. Альохін, О.І. Риклін, А.Я. Аузен, О.О. Янов, секретар партійної організації губвідділу ДПУ П.М. Рахліс та інші. Під тиском губкому КП(б)У, перелякані наслідками свого рішення, керівники губвідділу ДПУ на чолі з В.М. Горожанином (Кудельським) уже наступного дня після голосування за платформу Троцького визнали свою помилку та написали до губернської більшовицької газети «Пролетарская правда» лист-покаяння. Цей лист опублікували 21 лютого 1924 р., а чекістів, які його підписали виправдали. В.М. Горожанин згодом отримав значне службове підвищення, але у 1937 році йому все пригадали і як троцькіста розстріляли [26, с.363].

В.А. Балицький скористався виступом наркома внутрішніх справ І.Г. Ніколаєнка на користь платформи Троцького для того, щоб реалізувати свій давній намір: об'єднати й особисто очолити дві посади – наркома внутрішніх справ і очільника ДПУ УСРР. В.А. Балицький намагався підпорядкувати ДПУ міліцію та карний розшук. Йому вдалося домогтися свого тільки після зняття І.Г. Ніколаєнка з посади наркома НКВС УСРР і його політичної й особистої компрометації [27].

Перемога Сталіна та сталінців у внутрішньополітичній боротьбі у 1920-х рр. дала їм змогу активно використовувати органи державної безпеки для зміцнення своїх владних позицій. Уже восени 1926 року в апараті ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та ДПУ були створені перші переліки партійних опозиціонерів. Ці досє містили переліки всіх комуністів, виключених із більшовицької партії з ідейних міркувань у 1920–1921 рр. До переліків додавався матеріал з інформаційних звітів про опозиціонерів, які виявляли себе в 1923–1926 рр. Пізніше були складені переліки всіх опозиціонерів і співчуваючих їм у республіці в різні періоди 1920–1930-х рр. Репресії проти партійних опозиціонерів розпочалися вже в 1927 р. [13, с.353, 357].

У 1930-х рр. органи держбезпеки в СРСР вирішували завдання, які суттєво відрізнялися від тих, які вирішувались у 1920-х рр. У першу чергу, це було пов'язано із тією ситуацією у суспільстві, яка сформувалась у результаті модернізаційних реформ Сталіна та сталінців. Позбавлення селян власності, засобів існування, колективізація, розкуркулення, вислання мільйонів людей – все це відбувалось завдяки активній участі органів держбезпеки, що підтверджено великою кількістю опублікованих і неопублікованих документів [418]. Окрім цього, чекісти продовжували здійснювати спеціальні операції проти патріотично налаштованої, національно свідомої інтелігенції. Усунення зі складу політичної еліти УСРР М.О. Скрипника, його самогубство у 1933 році, були початком цілої низки арештів і переслідувань. ДПУ УСРР сфабрикувало декілька гучних «справ» проти української інтелектуальної еліти. На «націоналістів» у лавах КП(б)У і поза цих лав намагались перекласти провину за проблеми у сільському господарстві та голодомор 1932-1933 рр. [11]. Невипадковим є і той факт, що 20 березня 1933 року політбюро ЦК ВКП(б) затверджує постанову, якою створює «трійку» у складі керівників ДПУ (Балицький, Карлсон, Леплевський) для розгляду справ селян-повстанців і «контрреволюціонерів». Ця «трійка» мала право засуджувати у цих справах на смерть [11, с.418].

У 1930-х рр. органи держбезпеки були активними, але специфічними, учасниками індустріалізації країни. Вони боролись із так званим шкідництвом на виробництві, фабриквали справи проти технічної інтелігенції, тримали у напрузі керівників підприємств, будівництва, наркоматів і господарських структур. У цей період активно створювалась величезна мережа концентраційних таборів (ГУЛАГ), якою керувало створене у квітні 1930 року Управління виправно-трудових таборів ОДПУ. Окрім таборів, органам держбезпеки були підконтрольні так звані спецпереселенці (станом на 1 січня 1953 р. їх було 2,7 мільйонів осіб) [29, с.6-7]. Система ГУЛАГу була безпосередньо включена у механізм широкомасштабної індустріалізації через показника Держплану, визначення обсягів продукції, сировини, трудових ресурсів. У період з 1929 р. до 1953 р. через цю систему пройшло близько 18,0 мільйонів людей. Найбільше зростання кількості в'язнів відбулось у період з 1 січня 1935 року до 1 січня 1938 року: з 950 тисяч до 1,8 мільйона, при тому, що до заслання було засуджено ще близько мільйона людей [30, с.110-111].

Сталінська теза про посилення класової боротьби під час просування до перемоги комунізму, створила ідеологічне підґрунтя для широкомасштабного пошуку «ворогів народу» у другій половині 1930-х рр.

Політична верхівка СРСР вважала, що завершальний етап побудови соціалізму обов'язково повинен був включати в себе ліквідацію загрози з боку реальних і потенційних супротивників комуністичної влади та засад цього суспільства. Ліквідацію цієї загрози повинна була здійснити нова державна інституція. Реформування органів репресій та примусу у 1934 році мало за мету саме концентрацію всіх наявних у влади можливостей у системі одного наркомату – НКВС. До наркомату внутрішніх справ СРСР, а відповідно і республіканських наркоматів, були включені всі структури держбезпеки, міліції, карного розшуку, ГУЛАГу, слідство, пожежна служба, судово-кримінальна медицина та інші підрозділи. Рішення про створення союзного НКВС було затверджено політбюро ЦК ВКП(б) 20 лютого 1934 року [11, с.486].

Масові репресії в Україні розпочались у 1933 році, а свого піку досягли у 1937-1938 рр., хоча продовжувались і до початку війни з Німеччиною, особливо на теренах Західної України, що була приєднана після вересня 1939 року. Для боротьби з «ворогами народу» був задіяний весь апарат насилля та примусу, але головну роль було відведено НКВС. Цей наркомат в Україні очолював В.А. Балицький, якого політбюро ЦК ВКП(б) повернуло в Україну у лютому 1933 року із Москви. Сталін вважав, що без «залізної руки» Балицького керівництво УСРР на чолі з С.В. Косіором не зможе виконати план інтенсивних хлібозаготівель, подолати наслідки голодомору, утримати українців проти повстань і масових заворушень. Фактично В.А. Балицький працював в Україні вже у 1932 році як відряджений від ОДПУ СРСР для організації масових репресій проти селянства, керівників колгоспів та виконання плану хлібозаготівель, затвердженого політбюро ЦК ВКП(б) [19, с.188-198].

У 1933 році зусилля репресивно-каральної машини в Україні були направлені проти селянства, національної інтелігенції та партійців, які не досить сумлінно виконували розпорядження московського партійного центру. Розпочалась масова «чистка» лав КП(б)У. Але вона одразу набула нового значення: звільнених з посад і виключених із партії, раніше недоторканих комуністичних функціонерів, тепер масово заарештовували та карали. Другий секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев на пленумі ЦК у листопаді 1933 року пояснював, що «майже всіх звільнених людей заарештовано та розстріляно летючими загонами або заслано», тобто заборонено в табори. По всій Україні близько 15,0 тисяч осіб, що обіймали відповідальні посади в партії та радах, було виключено за «націоналізм». На рівні рядових партійців у 1933 році одночасно було виключено 27,4 тисячі осіб. Загалом у період між січнем 1933 р. і січнем 1934 р. у результаті «чистки» КП(б)У втратила майже 100 тисяч осіб [31, с.188-189].

Після пленуму ЦК КП(б)У у листопаді 1933 року органи держбезпеки виконали партійне завдання щодо фабрикації справ проти опозиційно налаштованих «націонал-комуністичних» партійних діячів (О. Шумський, М. Яворський, П. Солодуб та інші колишні боротьбисти), письменників та поетів, театральних діячів. Їх усіх звинуватили у належності до вигаданих антирадянських угруповань: «Української військової організації», «Всеукраїнського соціал-революційного центру» та «Всеукраїнського центру боротьбистів». Сучасників вразили довгі терміни ув'язнення, застосовані до обвинувачених та звинувачувальні акти про засудження «організаторів» цих вигаданих організацій до найвищої міри покарання [31, с.189].

У 1934-1936 рр. кількість репресованих тільки зростала. У цей період особливо жорстко переслідувались колишні прихильники Троцького, Каменева, Зинов'єва, вихідці із інших партій як ті, що були у лавах КП(б)У, так і ті, що давно відійшли від політичної діяльності. Фабрикувались справи проти патріотично налаштованої інтелігенції, галичан, членів Компартії Західної України. Величезна кількість справ сфабрикованих у НКВС розглядалась у позасудовому порядку. (До 10 липня 1934 р. це були «трійки» ОДПУ, а після того «трійка» НКВС, які діяли з 25 вересня 1935 р. до 1938 р. включно) [32, с.133].

Посиленню позицій НКВС, суду, прокуратури та інших органів репресій і примусу в політичній системі СРСР і УСРР сприяли й зміни у законодавстві. Зміст листів між Й. Сталіним і Л. Кагановичем у 1931-1936 рр. свідчить про те, що ці зміни ініціювались вищим керівництвом СРСР з метою зміцнення своїх владних позицій, встановлення тотального контролю над партією та суспільством [33, с.235-236, 274-275].

Серед найбільш відомих репресивних законів на початку 1930-х рр. була постанова ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Цю постанову народ влучно назвав указом «про п'ять колосків». Основною мірою покарання в ній визначався розстріл і лише як виняток – 10 років позбавлення волі [34, с.499]. В умовах голодомору та дезорганізації всієї сільськогосподарської діяльності цей закон був направлений проти селян, які рятуючи своє життя і свої родини зрізали злаки на колгоспних полях. Тільки за півроку впровадження цього закону в СРСР було засуджено 103 тисячі осіб. Із цієї кількості засуджених 4880 осіб було розстріляно, а терміном на 10 років було ув'язнено 26,0 тисяч осіб. Інші отримали не набагато менші терміни ув'язнення, серед яких більшість були підлітками та неповнолітньою молоддю [35, с.121]. Засуджені згідно з указом від 7 серпня 1932 року не мали право на амністію [36, с.300-301].

Із судової практики щодо указу від 7 серпня 1932 року, коли непідсудними залишались малолітні діти, Сталін і сталінці зробили досить характерний для них висновок. Був затверджений новий закон від 7 квітня 1935 р., згідно з яким мінімальний вік кримінальної відповідальності було знижено до 12 років. «Саме з цього віку щодо осіб, звинувачених у вчиненні крадіжки, заподіянні насильства і тілесних ушкоджень, вбивств чи замаху на вбивство, застосовували всі встановлені законом заходи кримінального покарання», – підкреслює М.М. Шитюк [32, с.133].

У 1934 році зміни у законодавстві фактично формували підстави для масового беззаконня з боку карально-репресивних органів. По-перше, на підставі відповідного союзного акту ВУЦВК і Раднарком 20 липня 1934 р. затвердили постанову про доповнення КК УСРР статтями про зраду Батьківщини, а союзний закон від 8 червня 1934 р. був повністю включений до нього. По-друге, вбивство С.М. Кірова фактично

сформувало умови для внесення радикальних змін у репресивне законодавство. Сталін використав цю подію для розв'язування нової хвилі репресій проти своїх реальних і потенційних опонентів у суспільстві. 1 грудня 1934 р. було опубліковано постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів». Попереднє слідство в цих справах обмежувалось 10 днями. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключались і прокурор, і адвокат. Касація на вирок не передбачалась, а вирок (розстріл) виконувався негайно після оголошення. Розгляд справ Особливою нарадою при НКВС теж не передбачав участі адвоката та касаційного перегляду справи.

9 грудня 1934 року Г.І. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс УСРР», де було враховано всі положення союзного закону від 1 грудня 1934 р. Ці законодавчі акти стали підставою для здійснення беззаконня у недалекому майбутньому [32, с.133].

Московські процеси 1936-1938 рр. проти „старої” більшовицької гвардії продемонстрували всьому світові нові можливості репресивно-каральної системи. По-перше, стало зрозумілим, що теза Прокурора СРСР А.Я. Вишинського про те, що особисте зізнання звинуваченого є підставою для його обвинувачення у будь-якому злочині, включаючи тероризм, контрреволюція, зрада Батьківщини, шпигунство знайшла свою реалізацію в діяльності радянського судочинства та НКВС. Присутні на московських процесах західні журналісти із великим здивуванням спостерігали як Зинов'єв, Камен'єв, Бухарін, П'ятаков, Радек, Риков, Переображенський та інші фундатори більшовизму і жовтневої революції підтверджували свою участь у найтяжких злочинах проти СРСР. Це стало можливим завдяки тому, що слідчі НКВС отримали від вищого керівництва країни право на застосування проти заарештованих колишніх керівників партії будь-які засоби фізичного впливу та катування. У 1937-1938 рр. цей дозвіл для працівників НКВС не мав практично ніяких обмежень. Він поширювався на заарештованих членів і кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У, членів ЦК ВКП(б) і КП(б)У, керівників армії, наркоматів, секретарів обкомів, міськкомів, райкомів партії та керівників виконкомів місцевих рад. Органи репресій та примусу, і особливо НКВС, тимчасово, у період 1936-1938 рр., з дозволу та за ініціативи Сталіна і сталінців були висунуті на унікальне місце у політичній системі СРСР та УСРР-УРСР: їм було доручено методами насилля та свавілля змінити кадровий склад партійно-державної номенклатури. Нарком НКВС М.І. Єжов у 1937 році відверто вимагав від своїх підлеглих нових „справ” проти керівників обкомів партії та облвиконкомів, секретарів міськкомів, райкомів, союзних і республіканських наркоматів та керівників армії. Ця велика „чистка” номенклатури була розпочата з України після усунення наркома НКВС УРСР В.А. Балицького та призначення нового наркома І.М. Леплевського [37, с.178-179].

Коли репресивно-каральні органи виконали своє завдання стосовно партійно-державної номенклатури, Сталін 10 січня 1939 р. знайшов для себе можливим шифрованою телеграмою для секретарів обкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ республік, начальникам управлінь НКВС роз'яснити причини терору та незаконних методів ведення слідства стосовно репресивного прошарку можновладців. Сталін писав: „ЦК ВКП(б) роз'яснює, що застосування фізичного впливу у практиці НКВС було допущено з 1937 р. з дозволу ЦК ВКП(б). Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив щодо представників соціалістичного пролетаріату, причому застосовують його в найбільш потворних формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманна щодо затятих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і колгоспів? ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватись і тепер, як виняток, щодо явних і нероззброєних ворогів народу як дійсно правильний і цілеспрямований” [38, с.71].

Роль НКВС, суду та прокуратури у 1936-1938 рр. у процесі політичної боротьби на владному Олімпі була надзвичайно важливою. У союзних республіках, включаючи радянську Україну, керівництво НКВС практично контролювало діяльність партійно-радянського керівництва, вирішувало долю, саме право на життя членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У, керівників Раднаркому, наркоматів і областей. Так, у 1937 році нарком НКВС УРСР І.М. Леплевський активно збирав матеріали проти П.П. Постишева, М.М. Попова, В.А. Балицького, Й.Е. Якіра, І.С. Шелехеса. Він особисто фабрикував справу „Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів”. За задумом керівництва НКВС УРСР цю міфічну організацію повинен був очолити голова Раднаркому республіки, член політбюро ЦК КП(б)У та кандидат у члени ЦК ВКП(б) П.П. Любченко. До „справи колишніх боротьбистів” чекісти намагались залучити В.І. Порайка (заступник голови Раднаркому), А.А. Хвилю (начальник Управління у справах мистецтв Раднаркому), Т.П. Тарана (головного редактора газети „Вісті”), секретаря ВУЦВК Ю.О. Войцеховського, керівника Вінницького облвиконкому О.Л. Трипільського та інших високопосадовців, яких об'єднувала лише одна обставина: до березня 1920 р. вони були членами УКП-боротьбистів, а потім перейшли у КП(б)У. Але „справа колишніх боротьбистів” не закінчилась публічним процесом, тому що П.П. Любченко 30 серпня 1937 не визнавши себе винним на пленумі ЦК КП(б)У закінчив своє життя самогубством. Інші обвинувачені були знищені, але І.М. Леплевський таким чином не виконав завдання наркома НКВС СРСР М.І. Єжова щодо гучної справи та публічного процесу [39, с.223-237].

Від позиції І.М. Леплевського у 1937 р. багато у чому залежала і доля керівника КП(б)У КП(б)У з 1928 р., члена політбюро ЦК ВКП(б) С.В. Косіора. Леплевський намагався врятувати Косіора від загибелі, особисто контролюючи зміст свідчень заарештованих керівників уряду УРСР і ЦК КП(б)У. Аналогічні вказівки він давав і своїм підлеглим. Але це не врятувало С.В. Косіора від сталінської розправи, як і не врятувало І.М. Леплевського від загибелі, хоча він мав надію, що С.В. Косіор врятує його від переслідування з боку М.І. Єжова [4, с.163-166]. Із всього складу членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У 1937-1938 рр.

пережив лише один голова ВУЦВК Г.І. Петровський. Позбавивши його всіх посад в Україні та в ЦК ВКП(б), Сталін дозволив Петровському жити у Москві та працювати завгоспом у Музеї Жовтневої революції [40, с.358-361].

Трагедія працівників НКВС, прокуратури та судів наприкінці 1930-х рр. полягала у тому, що саме на них Сталін і сталінці поклали відповідальність за масові репресії 1936-1938 рр. Разом із наркоматами НКВС СРСР Г.Г. Ягодою та М.І. Єжовим були знищені десятки тисяч чекістів, прокурорських працівників і суддів. Їх знищували „хвилями”. В Україні масове знищення працівників НКВС розпочалось у червні 1937 року після арешту колишнього наркома НКВС УРСР В.А. Балицького. Новий нарком НКВС республіки І.М. Леплевський досить швидко та системно „вичистив” наркомат від людей „ворога народу” Балицького [4, с.156-160]. Друга „хвиля” репресій, тепер уже проти висуванців І.М. Леплевського розпочалась після його усунення з України та призначення наркомом НКВС УРСР тридцятипятирічного О.І. Успенського у січні 1938 р. Ініціатором нової „чистки” апарату НКВС республіки від „ворогів народу” був М.І. Єжов, який у лютому 1938 р. відвідав Київ. Чекістів, яких „вчищали” з НКВС УРСР у другу „хвилю” (як і під час першої „чистки”), а потім заарештовували для подальших репресій, звинувачували, у першу чергу, не у зловживаннях, фабрикації фальшивих справ і беззаконні, а у незадовільній боротьбі з „ворогами народу”, їх прикриття та захисти [41].

Третя „хвиля” репресій проти працівників НКВС, суду та прокуратури мала місце у 1939-1940 рр. Вона проводилась згідно зі спеціальним рішенням політбюро ЦК ВКП(б). Безпосереднім початком для цієї „хвилі” репресій проти чекістів був арешт 10 квітня 1939 року М.І. Єжова [42, с.189-190]. В Україні завдання позбавлення наркомату НКВС від людей Єжова було доручено А.З. Кобулову, новому керівнику НКВС УРСР. Його попередник, О.І. Успенський, здогадуючись про свій можливий арешт 15 листопада 1938 року втік із Києва, імітуючи своє самогубство (залишив лист-прощання та особисті речі на березі Дніпра). Успенського півроку шукали у всіх куточках СРСР. Нарешті знайшли та розстріляли як „ворога народу” [43, с.173-174].

Наукова та суспільно-політична дискусія навколо масових репресій у 1936-1939 рр. у СРСР та УРСР не є завершеною. Багато чого вже зроблено для того, щоб зрозуміти перебіг, механізм і наслідки сталінських репресій. Серед вітчизняних дослідників у цьому сенсі треба виділити роботи С.В. Кульчицького, В.М. Нікольського, Д.В. Табачника, М.М. Шитюка [44]. Продовжують з'являтися нові, ґрунтовні дослідження в Росії в Росії та в інших країнах [45]. Але найбільш складним виявилось визначення суб'єктивних і об'єктивних причин масового терору 1936-1939 рр., який в Україні тривав практично впродовж усіх 1930-х рр. [46].

Для нашого дослідження є важливим зрозуміти та пояснити зв'язок між подальшою еволюцією політичної системи в СРСР і УРСР та масовими репресіями 1930-х рр. Те, що такий зв'язок існує у нас не викликає сумніву. Він не викликає сумніву і для більшості вітчизняних та російських дослідників, але вони його по різному розуміють, і по різному визначають та характеризують. Різні точки зору з цього приводу серед дослідників пов'язані не тільки з їх особистими політичними та кон'юнктурними уподобаннями, але багато у чому обумовлені складністю і багатовекторністю суспільно-політичних процесів, які мали місце в СРСР і УРСР у другій половині 1930-х рр. Велика кількість дослідників знаходилась і знаходиться під впливом оцінок, які були дані причинам та наслідкам „Великого терору” наприкінці 1930-х рр. ще на ХХ та ХХІІ з'їздах КПРС. Тобто головна причина полягала у бажанні Й.В. Сталіна завершити через масовий терор формування системи його одноосібної та безмежної влади. Яскравим представником цієї концепції був Д. Волкогонов. Але ця версія практично ігнорує соціальний аспект „Великого терору” [47].

Дійсно, після подій 1937-1938 рр. одноосібна влада Сталіна стає безмежною. Він тепер не має потреби та необхідності узгоджувати свої стратегічні та тактичні рішення у державному управлінні навіть із членами політбюро ЦК ВКП(б) і членами ЦК. ХVІІІ з'їзд ВКП(б) відбувся у 1939 році і після цього впродовж 13 років, усупереч Статуту партії та всім нормам партійної практики, з'їзди партії не скликались. Фактично після „Великого терору” виникла нова партійно-державна „номенклатура”, яка не була пов'язана зі „старою” більшовицькою гвардією будь-якими зв'язками, але була зобов'язана особисто Сталіну та сталінцям своїм висуванням на високі посади у партійному та державному апараті. Сталін надійно контролював деморалізований репресіями командний склад армії, особисто собі підпорядкував НКВС, суди та прокуратуру. Вироки щодо найбільш важливих „справ” обов'язково узгоджувались зі Сталіним та підконтрольним йому політбюро ЦК ВКП(б) [11, с.723,724,741,752,756,822].

Покладання персональної відповідальності за масові репресії особисто на Сталіна та Єжова було зручною версією не тільки для Хрущова, Маленкова, Молотова, Кагановича, Ворошилова та інших можновладців, які успадкували владу в СРСР після смерті Сталіна у березні 1953 року. Вона була вигідною і для керівного та рядового складу органів держбезпеки, суду, прокуратури, ГУЛАГу. Рішення ХХ та ХХІІ з'їздів КПРС практично виправдовували тисячі виконавців смертних вироків, авторів злочинних наказів і директив. Тут доречно нагадати, що згідно з наказом М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. встановлювався ліміт на арешт – 259,0 тис. осіб. З них до першої категорії (розстріл) було віднесено 72950 осіб, усі інші підлягали ув'язненню терміном від 8 до 10 років. Згодом політбюро ЦК ВКП(б) задовольнило ініціативу властей та управлінь НКВС областей і країв на підвищення квот за цим наказом (на 200,0 тисяч осіб). Крім того, Сталін і політбюро санкціонували проведення ще десяти подібних операцій у другій половині 1937 р. Загалом за 1937-1938 рр. чекісти заарештували 1575,0 тис. осіб. З них було засуджено 1345,0 тис., у тому числі за першою категорією (розстріл) – 682,0 тис. осіб. [48]. В Україні за 1937 р. органами НКВС було заарештовано 15957 осіб [49].

Існує досить велика група дослідників у Росії, яка розглядає „Великий терор” як прояв контрреволюційного наступу. Вони протиставляють ленінський і сталінський періоди в історії більшовицької

партії та комуністичної держави. Фундаментом для цієї версії є робота Л. Троцького „Преданная революция”. Найбільш послідовно версію про те, що розпочинаючи „Великий терор” Сталін і сталінці переслідували контрреволюційні завдання досліджують В. Роговін та В. Кожинів [50]. Ця версія не має документального та джерельного підтвердження. Окрім того, не можна не враховувати й те, що починаючи з 1929 р. Сталін практично реалізовував лєнінську концепцію комуністичного будівництва. Безумовно, у 1918-1920 рр. Ленін намагався реалізувати свої погляди на комуністичну державу та суспільство в інших історичних умовах, але сталінська політика 1930-х рр. базувалась на фундаменті лєнінської ідеології, включаючи насилля і терор, як основу державного управління. Не можна забувати, що Сталін, Молотов, Каганович та інші сталінці ніколи не відмовлялись від засад лєнінізму. Більше того, вони завжди підкреслювали свій ідейний та практичний зв'язок із лєнінізмом, включаючи ставлення до терору [51].

Досить вагомим є напрямок досліджень, який представлений досить ґрунтовно у роботах О. Хлевнюка. Він робить акцент на соціальному аспекті „Великого терору”. О. Хлевнюк вважає, що репресії 1936-1939 рр. були низкою цілеспрямованих операцій, спланованих у масштабі СРСР [52, с.188]. Головну мету цієї політики він бачить у ліквідації та нейтралізації мільйонів людей ображених і знедолених політикою комуністичної влади в попередній період, починаючи з 1917 року [52, с.196-198]. Окрім того, О. Хлевнюк звертає увагу на те, що Сталін під час „Великого терору” ліквідував ту частину політбюро ЦК ВКП(б) та Раднаркому, представники якої зловживали владою, збагачувались за рахунок держави, проживали у розкоші і безкарності (Рудзутак, Розенгольц, Антипов, Межлаук, Карахан, Ягода та інші) [52, с.231-234].

Дослідження соціального аспекту „Великого терору” є безумовним позитивом досліджень О. Хлевнюка. Дійсно, станом на 1928 р. комуністична влада вважала „класово ворожою” для себе 4,6% населення (населення СРСР тоді складало 160 млн. осіб). Після подій пов'язаних з колективізацією та репресивною політикою першої половини 1930-х рр. частка „класово ворожих” в окремих областях складала не менше 15% [53, с.114]. Аналіз соціального складу репресованих підтверджує висновок О. Хлевнюка, що ліквідація та нейтралізація незадоволених і ображених комуністичною владою було одним із головних завдань „Великого терору” 1936-1939 рр. Серед заарештованих НКВС у 1937 році в Україні 41,6% (66401 ос.) були колишніми куркулями, 36,7% (58502 ос.) належали до категорії „колишніх людей”, тобто у минулому були дворянами, підприємцями, торговцями, офіцерами царської армії, банкірами та тими, кого в СРСР вважали буржуазією та експлуататорами; 9,1% (14504 ос.) були декласованими елементами; 3,0% (4744 ос.) серед арештованих належали до представників релігійних культів; 2,7% (4300 ос.) – службовці; 1,9% (3035 ос.) – домогосподарки, утриманці, пенсіонери; 1,5% (2473 ос.) – селяни-одноосібники; 0,9% (1389 ос.) – кустарі; 0,8% (1266 ос.) – колгоспники; 0,7% (1083 ос.) – командний склад РСЧА; 0,5% (777 ос.) – робітники; 0,5% (864 ос.) – червоноармійці та молодший командний склад РСЧА; 0,1 (236 ос.) – працівники НКВС [49, с.142].

Ю. Жуков та інші російські дослідники вбачають у подіях 1930-х рр. боротьбу Сталіна з „партократією”, з регіональними та республіканськими „князьками”. Вони пов'язують масові репресії з виборами у вищі органи влади, які відбулись у 1937-1938 рр. у відповідності з новою Конституцією. Ю. Жуков покладає велику частину відповідальності за „Великий терор” на партійно-радянських і чекістських керівників областей і національних республік. Згідно з його точкою зору масові репресії проти різних верств населення були спробою місцевих партійних „князьків” залякати населення в умовах майбутніх виборів [54].

Версія Ю. Жукова багато у чому ґрунтується на тому висновку, що Сталін і сталінці бажали завершити комуністичну революцію в СРСР лібералізацією політичної системи. Цей висновок не відповідає механізму і наслідкам державного управління після 1938 року. Вони не мали жодних ознак лібералізації. Більше того, після 1938 року за всіма ознаками можна розглядати політичну систему СРСР як тоталітарну. Цікавим і симптоматичним, у зв'язку з цим, є виступ-тост Сталіна на банкеті у Кремлі перед новообраними депутатами Верховної Ради СРСР 20 січня 1938 року: „Никому на слово, товарищи, верить нельзя! За органы бдительности во всесоюзном масштабе, за чекистов, за самых малых, средних и больших. (Аплодисменты. Крики «ура!»). Да здравствует товарищ Ежов!). Не торопитесь, товарищи, торопливость – вещь плохая, сидите смиренно, успокойтесь. Я предлагаю тост за всех чекистов и за организатора и главу всех чекистов – товарища Ежова. (Бурные аплодисменты)” [55, с.35].

Визначення причини „Великого терору” потребує врахування низки об'єктивних і суб'єктивних факторів, які сформувались у середині 1930-х рр. Насамперед, не можна забувати, що Сталін і сталінці були за своїм світоглядом досить ортодоксальними більшовиками з тридцятирічним або двадцятип'ятирічним стажем. Вони розглядали завершення колективізації сільського господарства, позбавлення багатомільйонного селянства власності на землю та засоби виробництва, проведення модернізації промисловості, а також встановлення повного політичного контролю у всіх сферах суспільства як чинники, які дозволяли публічно проголошувати про завершення побудови соціалізму в СРСР. Про це свідчить і бажання закріпити цей висновок влади змінами у Конституції СРСР і союзних республік. Тому Сталін і сталінці конструюючи нове суспільство у нову державу привласнили собі право вирішувати, хто має право жити і працювати у країні переможного соціалізму, а хто ні. Тиранія Сталіна і сталінців ґрунтувалась на світогляді утопічного ідеалізму більшовизму. Таким чином обирались і формувались завдання для „масових операцій” під час „Великого терору”. У результаті певні верства суспільства стали об'єктом справжнього полювання з боку НКВС (колишні куркулі, „колишні люди”, офіцери та генерали колишньої армії царату на службі в РСЧА, селяни-одноосібники тощо). Серед найбільших всесоюзних „масових операцій”, які мали місце в 1937-1938 рр., ми виділяємо дві: „кулацьку” та „національну”.

„Кулацька операція” розпочалась 1 серпня 1937 року. Для кожного регіону НКВС СРСР, за згодою політбюро ЦК ВКП(б), були встановлені ліміти для першої та другої категорій заарештованих і репресованих

(перша категорія розстріл, друга категорія – довгострокове ув'язнення у концтаборі). Для УРСР вони склали 28800 осіб, а за першою категорією (розстріл) – 8000 осіб. Реально у 1937 р. було репресовано 66401 осіб. У 1938 році „Кулацька операція” за згодою Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) була продовжена. Для УРСР 31 січня 1938 року був встановлений ліміт: 6000 осіб по першій категорії (розстріл) та 1000 осіб по другій категорії. Але новий нарком НКВС УРСР О.І. Успенський двічі ініціював збільшення лімітів для першої категорії (розстріл): спочатку ще 6000 осіб, а потім 17 лютого 1938 р. ще на 15000 осіб. Всього в Україні в 1938 р. було розстріляно 35020 осіб під час „кулацької операції”. Всього під час „кулацької операції” в СРСР було репресовано 767397 осіб. З них до розстрілу було засуджено 386798 осіб, а до концтабору засуджено 380599 осіб. Із цієї кількості більше 300 тисяч осіб було репресовано поза лімітами узгодженими з політбюро ЦК ВКП(б), тобто вони стали жертвами безпосереднього свавілля центрального апарату НКВС та його регіональних структур. Треба підкреслити, що 130 тисяч осіб позалімітних арештантів були розстріляні безпосередньо у 1937-1938 рр. Відомостей про те, що це свавілля керівництва НКВС було негативно оцінено Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) [37, с.270, 289,291].

„Національні операції” НКВС були направлені у 1937-1938 рр. проти польського, німецького, румунського, латиського, грецького, болгарського, естонського, фінського населення СРСР. Репресувались і політемігранти-комуністи із цих країн, і ті, хто добровільно переходили кордон для того, щоб жити в СРСР, і колишні військовополонені. Практично всіх заарештованих у ході „національної операції” у 1937-1938 рр. звинувачували у шпигунстві та зраді Батьківщини. В організації польського антирадянського підпілля в Україні та співпраці з Ю. Пілсудським після арешту у Москві був звинувачений перший секретар ЦК КП(б)У з 1928 до 1938 рр., член політбюро ЦК ВКП(б) С.В. Косіор; Латиськими шпигунами були проголошені фундатори ВЧК-ОГПУ М.І. Лацис та Я.Х. Петерс, перші маршали РСЧА М.М. Тухачевський, Єгоров, Блюхер „виявились” у камерах допиту НКВС німецькими та японськими шпигунами. Цей перелік відомих прізвищ у СРСР можна продовжувати тому, що в ході „національних операцій” було репресовано 335 тис. осіб, із них 247 тисяч було розстріляно [37, с.306].

Спеціальної директиви політбюро ЦК ВКП(б) і НКВС СРСР щодо „української лінії” у репресіях 1937-1938 рр. не було, але обласні управління НКВС в Україні не забували щодо своїх „напрацювань” проти українських „націоналістів”. Серед репресованих колишніх куркулів, „колишніх людей”, селян-одноосібників, кустарів, червоноармійців більшість були українцями. Були репресовані майже всі українці, які свого часу були у лавах УКП-боротьбистів, УПЛСР-борьбистів, УКП, українських есерів і меншовиків. Усе це призвело до того, що було ув'язнено 84315 українців, що складало 53,2% від загальної кількості репресованих в Україні. Поляків в УРСР було заарештовано 30148 осіб або 18,9% від загальної кількості, а німців 16228 осіб або 10,2%. Окрім цього було заарештовано: росіян – 1229 осіб (7,7%), євреїв – 4097 (2,6%), греків – 3689 осіб (2,3%), білорусів – 1292 (0,8%), румунів – 1107 (0,7%), латишів – 1003 (0,6%). Постраждали в радянській Україні: 173 татарина, 137 литовців, 82 вірмени, 72 естонці, 35 японців, 26 корейців, 19 іранців, 17 узбеків, 17 китайців, 13 грузинів, 9 фінів, 4 башкири, 3 туркмени, 2 киргизи, 2 казахи, 2 азербайджанці, а також карел, бурят, чех, албанець та інші. Майже всі вони були розстріляні [56, с.79].

Терор проти суспільства („масові операції”) поєднувався у 1936-1939 рр. з „чисткою” партійно-державного апарату, армії та НКВС. Ці два процеси мали різну хронологію, мету та методи реалізації завдань. У більшості випадків юридичне оформлення вироку теж було різним: „масові операції” для заарештованих закінчувались засіданням „трійки” (НКВС – Прокуратура – секретар парткому), а „велика чистка” партійно-державної номенклатури, військових та працівників НКВС йшла через суди (у першу чергу Військову Колегію Верховного суду СРСР).

Репресії проти партійно-державної бюрократії, керівної частини ВКП(б), КП(б)У, армії та НКВС мали за мету створення такого апарату влади, який би відповідав уяві Сталіна та сталінців про політичну систему СРСР після перемоги соціалізму. Ці репресії розгортались поступово після вбивства Кірова у 1934 році (в Україні це розпочалося у 1933 р. з пошуку відповідальних у партійно-радянському апараті за зрив хлібозаготівель і голодомор, а також в усуненні М.О. Скрипника та його прихильників від влади). У цьому новому апараті влади, на думку Сталіна, не було місця для „старої” більшовицької гвардії, колишніх членів політбюро ЦК ВКП(б) Зинов'єва, Каменєва, Бухаріна, Рикова, Томського, але вони залишались на волі, мали широкі та різноманітні зв'язки як в СРСР, так і за кордоном, потенційно продовжували бути центром тяжіння антисталінських сил. Відсутність особистої лояльності стосовно Сталіна та сталінців після 1934 року гарантувала політичне та карне переслідування. Це було віддзеркаленням на практиці сталінської тези про загострення класової боротьби під час просування до завершення побудови соціалізму. Опонування Сталіну навіть у кулуарах робило Каменєва, Зинов'єва, Бухаріна, Томського, Рикова та інших ідейними ворогами владної верхівки. Це не зміг зрозуміти спочатку О.М. Горький, який намагався у 1934-1935 рр. примирити Сталіна з Каменєвим і „старою” більшовицькою гвардією. Сталін побачивши вагання Горького між ним і колишніми соратниками Леніна розірвав з ним стосунки, бо він уже визначився щодо стратегії фізичного знищення своїх опонентів у партії та державі [57, с.409-412].

Три московські процеси 1936, 1937 і 1938 рр. проти „старої” більшовицької гвардії мали за мету не тільки фізично усунути та скомпрометувати колишніх опонентів Сталіна, але і залякати та деморалізувати ту частину партійно-державного апарату, армії та НКВС, яка була окреслена для усунення і ліквідації під час „великої чистки” 1936-1939 рр.

Підстави для репресій проти всієї вертикалі партійно-державного та радянського апарату, командирів і рядового складу РСЧА, працівників НКВС, міліції, суду та прокуратури були зовні різноманітні. Це дало змогу окремим дослідникам характеризувати масові репресії наприкінці 1930-х рр. як антибюрократичну

революцію „зверху” [58]. Але все різноманіття підстав для репресій концентрувалось у звинуваченнях та підозрах у неояльності до Сталіна, сталінців та того політичного режиму, який вони створювали впродовж 1920–1930-х рр. Сам Сталін, до речі, не заперечував проти визнання того, що „номенклатурна” бюрократія, включаючи керівництво НКВС на чолі з Г.Г. Ягодою, яка існувала до початку 1937 р., його особисто не влаштовувала. Приблизну сумарну цифру репресованих „номенклатурників” у 1937-1938 рр. Сталін назвав у доповіді на XVIII з’їзді ВКП(б) у 1939 р., коли казав, що „в Центральному Комітеті партії є дані, які свідчать, що за підзвітний період партія змогла висунути не керівні посади понад 500 тисяч молодих більшовиків, партійних і наближених до партії, із них більше 20% – жінки” [59, с.30].

Про те, що Сталін завершував за допомогою НКВС у 1937-1938 рр. будівництво своєї сталінської партії, яка не повинна була мати нічого спільного з ленінською більшовицькою партією, окрім зовнішніх і формальних ознак, добре знало або здогадувалось найближче оточення комуністичного диктатора. Тому Л.М. Каганович на XVIII з’їзді ВКП(б) у березні 1939 р. із задоволенням говорив: „Ми маємо зараз кадри, які виконують будь-яке завдання партії, ЦК, Радянської влади, будь-яке завдання товариша Сталіна” [59, с.267].

Компартійно-радянська еліта України у 1920-х – 1930-х рр. завжди була підозрілою для московського владного центру. Примара українського сепаратизму під червоним прапором завжди турбувала і Леніна, і Сталіна, і інших керівників РКП(б)-ВКП(б). Особлива довіра до діючого партійно-радянського керівництва України на чолі з С.В. Косіором похитнулася у Сталіна, Молотова та Кагановича у 1932-1933 рр., тобто тоді, коли колективізація та хлібозаготівлі викликали голодомор та висвітлили вагання республіканського керівництва щодо сталінського модернізаційного курсу [33, с.281-284,287,482-484]. Тому політична еліта УРСР не випадково стала об’єктом масових репресій у 1937-1938 рр. Сталін мав інформацію і про те, що більшість членів політбюро ЦК КП(б)У, після усунення з України П.П. Постишева, не вважала доцільними масові репресії проти „ворогів народу”. Вагання з цього питання стало підставою для знищення П.П. Любченка, М.М. Хатаєвича, М.М. Попова, В.А. Балицького, Й.Е. Якіра, В.П. Затонського, К.С. Сухомлина та інших. Є свідчення про те, що окремі українські керівники мали причетність до „змови” Пятницького проти Сталіна напередодні та під час червневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. [60, с.65-66].

У першій половині 1937 р. репресії проти партійно-радянської „номенклатури” України відбувались згідно з напрямками визначеними постановою ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. „Про незадовільне партійне керівництво Київським обкомом КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У”. Ця постанова була ініційована особисто Сталіним і викликала неабиякий переляк серед керівництва КП(б)У [61, с.337-338].

Після усунення В.А. Балицького з посади наркома НКВС УРСР у травні 1937 р., його арешту, а також членів політбюро ЦК КП(б)У М.М. Попова, І.С. Шелехеса та Й.Е. Якіра керівництво ЦК КП(б)У і УРСР зрозуміло, що воно стало об’єктом спеціального полювання з боку НКВС. Керівник КП(б)У С.В. Косіор намагався організувати співпрацю з НКВС щодо „викорінення” „ворогів народу” з України, але йому не вдалось зберегти навіть своє життя та життя своїх рідних. КП(б)У була практично розгромлена. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XIII з’їздом республіканської Компартії у червні 1937 р., 56 були оголошені „ворогами народу”, „агентами” іноземних розвідок – і розстріляні. Були знищені всі члени ревізійної комісії ЦК КП(б)У, керівники Раднаркому УСРР і наркоматів республіки, ВУЦВК і місцевих органів влади. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10 (окрім Г.І. Петровського). Усі вони загинули. У молоху репресій загинули такі відомі та впливові представники політичної еліти УСРР 1920-х – 1930-х рр. як С.В. Косіор, П.П. Постишев, М.М. Попов, В.А. Балицький, П.П. Любченко, В.І. Порайко, А.А. Хвиля, В.П. Затонський, С.О. Кудрявцев, М.Ф. Гікало, Й.Е. Якір, І.С. Шелехес та інші. Керівництво радянської України на початку 1938 р. вимагало одночасного майже стовідсоткового оновлення. Про це свідчать у своїх спогадах М.С. Хрущов, який наприкінці січня 1938 р. був призначений Й.В. Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) виконуючим обов’язки першого секретаря ЦК КП(б)У. „Почали ми ознайомлюватися зі справами, – писав у мемуарах М.С. Хрущов, – по Україні нібито Мамай пройшов. Не було, як я вже говорив, ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... На Україні була знищена тоді вся верхівка керівних працівників у декілька поверхів. Кілька разів змінювалися кадри, і знову арештовувалися і знищувалися” [62, с.35-39].

У 1937-1938 рр. масово знищувались і кадри ЛКСМУ. За підрахунками Д.В. Табачника, за цей період, з 93 членів ЦК ЛКСМУ загинуло 82 особи, а з кандидатів у члени ЦК – 27. Також жертвами репресій стали 319 перших секретарів обкомів і райкомів ДКСМУ. Зі складу секретарів райкомів і міськкомів комсомолу було репресовано 2211 осіб [63, с.78]. Керівництво ЛКСМУ у 1937-1938 рр. повністю було знищено, тому що воно реалізувало вказівки та директиви „ворогів народу” із ЦК ВЛКСМ. Після IV пленуму ЦК ВЛКСМ, який відбувся 21028 серпня 1937 р. із представників членів політбюро ЦК ВКП(б), практично вся „номенклатура” союзного та республіканських ЦК комсомолу стала об’єктом переслідування з боку НКВС [64, с.136-145].

У результаті тотальної чистки 1933-1936 рр. і масових репресій 1937-1938 рр. чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. (У квітні 1937 р. на обліку перебувало 296643 члени КП(б)У, що на 253790 осіб менше, ніж станом на 1 січня 1933 р. У КП(б)У залишилось тільки 8,2% тих, хто вступив у партію до 1920 р.). З січня 1934 р. по квітень 1937 р. у КП(б)У із членів партії було виключено більше 92,0 тис. осіб, з квітня 1937 р. до травня 1938 р. – 16511 осіб, з липня 1938 р. по квітень 1940 р. – 12385 осіб. Практично, після 1937-1938 рр., КП(б)У була повністю залежна від кадрових і директивних рішень Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) [61, с.342].

Події 1937-1938 рр. сформували суттєвий вплив на подальші стосунки між різними складовими політичної системи СРСР і УРСР. Переживши терор наприкінці 1930-х рр., відтворивши свої лави за рахунок

ефективної дії „номенклатурного” механізму добору та висуненню керівних кадрів, партійно-радянська еліта, особливо після смерті Сталіна, докладала всі можливі зусилля для створення системи надійного контролю за діяльністю органів держбезпеки, міліції, прокуратури та суду. Спроба Л.П. Берії зробити органи держбезпеки та міліції в 1953 році своїм головним „аргументом” у боротьбі за найвищий щабель влади закінчилась для нього блискавичним арештом і розстрілом [65, с.399-415].

Детальне вивчення системи політичного контролю за населенням, за усіма верствами суспільства у комуністичній державі, дає змогу стверджувати, що така система існувала вже на початку 1920-х рр. Вона мала спеціальні структури для здійснення політичного контролю, провідне місце серед яких належало органам держбезпеки: ЧК-ДПУ-НКВС. Надалі партійно-радянська еліта СРСР і УСРР цю систему політичного контролю тільки розбудовувала та зміцнювала. Перехід від нової економічної політики до нового комуністичного штурму та форсованої модернізації наприкінці 1920-х рр. супроводжувався наданням з боку влади спеціальним структурам контролю і примусу надзвичайних повноважень [66, с.32-53]. Саме цим пояснюється збільшення ваги та ролі керівництва органів держбезпеки у політичному житті країни, його впливу на перебіг подій у еліті та в суспільстві. Інформація спеціальних структур політичного контролю давала змогу Сталіну та сталінцям здійснювати панування у величезній країні.

Джерела та література

1. Сикорский Е.А. Советская система политического контроля над населением в 1918-1920 годах // Вопросы истории. – 1998. – № 5.
2. Курнос Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // Український історичний журнал. – 1991. – № 12; 1992. – № 1.
3. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997.
4. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг.: Сб. док. и материалы. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1971.
5. Постановление политбюро КПУ 3.VII.1920 года // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.145а. – Спр.4а. – Арк.22, 42.
6. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография (Ред. кол. А.С. Велидов и др. – 3-е изд. доп. – М.: Политиздат, 1987.
7. Лист Ф.Е. Дзержинського В.І. Леніну від 26 червня 1920 р.; Млечин Л.М. КГБ Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – 3-е изд. доп. – М.: ЗАО изд-во Центрполиграф, 2001.
8. Отчет Центрального управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. – Харьков: Б.м., 1921.
9. Семенов В.И. Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная Чека: Сб. ст. и материалы. Харьков, 1994.
10. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000.
11. Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. Под ред. акад. А.Н. Яковлева. Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотников. Документы. – М.: Издательство „Материк”, 2003.
12. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.). Ред.-упорядник П.П. Бачинський. – К.: Журнал „Охорона праці”, 1999.
13. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000.
14. Усенко И.Б. Внесудебная репрессия. Как это начиналось // Коммунист Украины. – 1990. – №2.
15. Усенко И.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. – Х.: Фоліо, 1995.
16. Судоплатов П. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. – М.: ТОО «Гей», 1996.
17. Christopher Andrew, Oleg Gordievsky. KGB: The inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev. G: Scepter edition, 1991 – 847 p.; Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. – М.: Мысль, 1987.
18. Керівні партійні і державні органи УРСР (Інформаційно-довідкові матеріали). Підгот. І.М. Шевчук // Про минуле – заради майбутнього / Упоряд. Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.
19. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К.: Стилюс, 2002.
20. Дукельський С. ЧК-ДПУ // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С.24-36; 1991. – № 3.
21. Максудов С. Документи з архіву ОДПУ 1921-1927 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 2.
22. Протокол № 90 засідання політбюро ЦК КП(б)У от 30 октября 1922 г. п.1 О бандитских налетах на поезда (м. Манцев. Секретно). – ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.30. – Арк.89.
23. Кривицкий В.Г. «Я был агентом Сталина». Записки советского разведчика / Пер. с англ. – М.: «ТЕРРА» – «TERRA», 1991.
24. Микоян А.И. Так было. Размышления о минувшем. – М.: Вагриус, 1999.
25. Протокол объединенного заседания политбюро ЦК КПУ с наличными членами и кандидатами ЦК и ЦКК от 22 октября 1923 г. // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.131.
26. Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004.
27. Протокол № 45 засідання політбюро ЦК КП(б)У от 21 декабря 1923 г. – п.16.: Постановление ЦКК о т. Николаенко // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.162.
28. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930-1934 гг. Кн.1. 1930-1931 / Под ред. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2003.
29. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2002.
30. Епплбом Енн. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім „Киево-Могилянська академія”, 2006.
31. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. В. Кошто та В. Корнієнко. – К.: Основи, 1997.
32. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 3.

33. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001.
34. Коллективизация і голод на Україні: 1929-1933. – К.: Основи, 1993.
35. Зеленин И.Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление // Вопросы истории. – 1998. – № 1.
36. Сборник материалов и документов по истории СССР советского периода. – М.: Политиздат, 1966.
37. Наумов Л.А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза; Эксмо, 2007.
38. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М., 1993.
39. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Основи, 1993.
40. Прудович П. О семье Г.И. Петровского // Минувшее. Исторический альманах. – Вып.2. – М.: Прогресс: Феникс, 1990.
41. Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. – 1993. – 29 липня.
42. Полянский А. Ежов. История «железного» наркома. – М., 2003. – С.189-190.
43. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). – М.: Вагриус, 1999. – Кн. I.
44. Кульчицкий С.В. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України. – 2001. – № 37. – С.5-6; Там само. – 2001. – № 38. – С.6-7; Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С.141-162; Йою ж. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С.74-89; Табачник Д., Розтальний В. Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих // Київ. – 1989. – № 2. – С.140-157; Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С.128-142.
45. Жуков Ю. Репрессии и Конституция СССР 1936 года // Вопросы истории. – 2002. – № 1. – С.43-51; Жупел Сталина. Беседа А.Д. Сабова с Ю.Н. Жуковым // Комсомольская правда. – 2002. – 5 и 6 ноября; Павлова И.В. 1937: выборы как мистификация, террор как реальность // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С.19-37; Минаков С.Т. 1937. Заговор был! / Сергей Минаков. – М.: Яуза, Эксмо, 2010. – 320 с.
46. Кривоніс В.М. Соціальні функції органів „правопорядку” в період голодомору 1932-1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С.101-110; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.
47. Волкогонов Д. Сталин. – М.: Политиздат, 1989.
48. Кульчицкий С.В. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України. – 2001. – № 37.
49. Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні 1937 р. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2.
50. Роговин В. 1937 г. – М., 1996.
51. Советское руководство. Переписка. 1928-1941 гг. / Сост. А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, О.В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.144-146, 163-166; Велидов А.С. На пути к террору // Вопросы истории. – 2002. – № 6. – С.100-103.
52. Хлевнюк О. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е гг. – М., 1996.
53. Курицын В.М. 1937 год в истории советского государства // Советское государство и право. – 1988. – № 2.
54. Жуков Ю.Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933-1937 гг. – М., 2003.
55. Цит. за: Павлова И.В. 1937: выборы как мистификация, террор как реальность // Вопросы истории. – 2003. – № 10.
56. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 2.
57. Берберова Н.Н. Железная женщина / Нина Берберова. – М.: АСТ: Астрель, 2010.
58. Жуков Ю.Н. Иной Сталин / Юрий Жуков – М.: Вагриус, 2008. – С.48-49, 457-461, 487-490.
59. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10-21 марта 1939 г. Стенограф. отчет. – М.: Госполитиздат, 1939.
60. Пятницкий В.И. Заговор против Сталина. – М.: Современник, 1998.
61. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008.
62. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М.: Вагриус, 1997.
63. Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнологічний аспекти: Автореф. дис... доктора іст. наук.: 07.00.05 / НАН України. Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995.
64. Грехов В.Н. Расправа с руководством Комсомола в 1937-1938 года // Вопросы истории. – 1990. – № 11.
65. Берия: конец карьеры / Сост. и общ. ред. В.Ф. Некрасова. – М.: Политиздат, 1991.
66. Измозик В.С. Политический контроль в Советской России. 1918-1928 годы // Вопросы истории. – 1997. – № 7.

Фролов Н. А. Органы госбезопасности в политической системе советской Украины 20–30-х гг. XX в.
Статья посвящена исследованию роли и места органов государственной безопасности в захвате большевиками власти на Украине, советской политической системе, проведению массовых репрессий. Автор отмечает, что система политического контроля, представленная органами госбезопасности, была неотъемлемой частью советской диктатуры, ее представители занимали ведущее место в государственной и партийной элите.

Ключевые слова: органы госбезопасности, политическая система, диктатура, репрессии

Frolov M. O. The organs of the state security in the political system of Ukraine in 20–30th of the XX-th century
The article is devoted to the investigation of the role and the place of the organs of the state security during the power capture in Ukraine by the Bolsheviks, the Soviet political system, the carrying out of mass reprisals. The author points out that the system of the political control presented by organs of the state security was an integral part of the Soviet dictatorship, its representatives took a leading place in the state and party elite.

Key words: organs of the state security, political system, dictatorship, reprisals